

DOC. DR SRĐAN MILAŠINOVIĆ

*Kriminalističko-policijska akademija, Beograd,
Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd*

DOC. DR MLADEN BAJAGIĆ

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

SAVREMENA SHVATANJA KLASA I KLASNIH SUKOBA

Rezime: *Pitanja klasa, klasne strukture i klasnih sukoba predstavljaju neiscrpu sociološko-politikološku i ekonomsku temu. Svojom kompleksnom prirodom ove kategorije i procesi se javljaju kao predmet brojnih rasprava i tumačenja, u raznim kontekstima i u različite svrhe, sa više ili manje ideološkim sadržajem. Ovaj rad pokušava da predoči objektivnu sliku uzroka klasnih podela i klasnih sukoba u razvijenim i ostalim društvima, posebno društvima u tranziciji. Takođe, ukazuje se na upotrebnu vrednost teorije stratifikacije i klasične teorije klasa u uslovima globalizacije i neoliberalne ekonomije.*

Ključne reči: *klase, klasni sukobi, socijalne nejednakosti, neoliberalizam*

ASSISTANT PROFESSOR SRĐAN MILAŠINOVIĆ, PHD

*Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade,
Geoeconomics Faculty, Megatrend University, Belgrade*

ASSISTANT PROFESSOR MLADEN BAJAGIĆ, PHD

Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade

MODERN CONCEPTS OF CLASSES AND CLASS CLASHES

Abstract: *The issue of classes, class structure and clashes is a bottomless sociological, political and economic subject. Being complex by nature, these processes and categories feature in various discussions and interpretations with more or less ideological content, in different contexts and for different purposes. This paper endeavours to present an objective overview of all the reasons for class divisions and clashes in developed and other societies, especially transitional ones. Furthermore, what is also pointed out is the practical value of the stratification theory and classic class theory in the conditions of globalisation and neo-liberal economy.*

Key words: *classes, class clashes, social inequalities, neo-liberalism*

1. Savremene teorije klasa i klasnih sukoba

Klase i klasni sukobi predstavljaju suštinski sporne pojmove u savremenoj društvenoj teoriji. Mnoštvo teorijskih promišljanja o tim pojmovima je neposredno ili posredno vezano za Marksovo ukazivanje na ključni značaj društvenih klasa u istoriji ljudskog društva. To je razumljivo, ukoliko se zna da su klasici marksizma tvrdili da klasni sukobi predstavljaju pojavni oblik unutrašnje protivurečnosti između proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, i da u tom kontekstu predstavljaju pokretačku snagu razvoja društva. Ali, isto tako, nije mali broj teorija i teoretičara koji, na osnovu različitih merila, opovrgavaju marksističko shvatanje o klasama i klasnim sukobima i izlažu svoja shvatanja.

U teoriji su zastupljena i mišljenja da klasična teorija klasa izvodi klasnu strukturu i odnose iz načina proizvodnje, i svodi klasne odnose na sukobe između ekonomski vladajućih i ekonomski eksploatisanih klasa. Ostale sukobe u društvu ona vidi kao sporadične ili izvedene iz klasnog sukoba. S druge strane, teorija stratifikacije pretpostavlja postupnost u društvenim nejednakostima i na taj način pruža razmrvljenu sliku izolovanih slojeva, ne uviđajući sukobe između tih slojeva. Otuda te teorijske orijentacije pružaju sliku realnosti „koja je osiromašena i nepotpuna, ili pak svaka od njih zahvata samo jedan aspekt stvarnosti. Za spoznaju savremenog sveta neophodne su teorijske inovacije, koje zahtevaju velike preobražaje svih likova modernih klasa“.¹

Teorijska razmatranja o klasama i klasnim sukobima tokom druge polovine 20. veka (posebno ona koja osporavaju marksističku teoriju klasa) polaze od evolucije u razvoju industrijskog društva. Prema tim shvatanjima, društvo šezdesetih godina 20. veka evoluiralo po svojoj tehničko-tehnološkoj i socio-ekonomskoj suštini u *industrijsko društvo*. To je društvo čiji razvoj vodi opštem napretku, u kome dolazi do promena u klasnoj strukturi u smislu jačanja srednjih slojeva i postepenog iščezavanja klasnih sukoba koji su karakterisali prethodne epohe. Od sedamdesetih godina kao poseban vid evolucije industrijskog društva nastaje *postindustrijsko društvo*. Njega karakteriše radikalna izmena socijalne strukture usled evolucije privatne svojine u vidu obezvlašćivanja mase sitnih vlasnika u korist malog broja akcionara i usled reorganizacije upravljanja. Razdvajanje vlasništva i operativnog upravljanja radnim procesom i ljudskim resursima vodi izmeni socijalne strukture i nestanku istorijskog polariteta: buržoazija-radnička klasa. Kao novi društveni slojevi javljaju se: menadžeri, političko-vojna elita, novi srednji slojevi, nova radnička klasa (obrazovano radništvo, visokokvalifikovani radnici) i inteligencija. U skladu sa evolucionističkim pristupom, u postindustrijskom društvu socijalna struktura se usložnjava, dolazi do veće fragmentacije i stratifikacije, javlja se veća socijalna pokretljivost i životni standard. Radnička klasa nema više revolucionarni naboj jer su njeni zahtevi za socijalnom sigurnošću

¹ M. Pečujlić, *Savremena sociologija*, „Službeni list SFRJ“, NIU, Beograd, 1991, str. 132.

nošću (zaposlenošću, zdravstvenim osiguranjem, obrazovanjem) u velikoj meri zadovoljeni u „državi blagostanja“. Kao rezultat, klasni odnosi i antagonizmi u sferi rada, i klasni sukobi uopšte, iščezavaju.

Preovlađujuće obeležje postmodernog društva 21. veka svakako je globalizacija, koja je protivurečan, ali i zakonomeran istorijski proces ujedinjavanja čovečanstva, odnosno proces univerzalizacije sveta.² Po prirodi stvari, globalizacija kao objektivan i nužan proces utiče i na promene društvene strukture, kako najrazvijenijih, tako i ostalih društava. Otuda se savremene promene klasa, klasne strukture i klasnih odnosa ne odražavaju toliko na pojmovno određenje klasa, koliko na shvatanja o klasnoj strukturi, klasnim odnosima i sukobima. Teorijska promišljanja tih procesa takođe imaju svoju evoluciju. U društvenim naukama sazreva mišljenje da su klasna struktura, klasni odnosi i klasni sukobi složeno područje društvenog života koje se ne može razmatrati izvan celine promena u savremenom svetu zasnovanom na neoliberalnim vrednostima i ideologiji.

U skladu sa društvenim promenama, istraživači razvoja globalnog društva u nastajanju smatraju da su danas društvene nejednakosti i sukobi na osnovu njih po svojoj prirodi sve više *lišeni klasnog porekla*, te da je moderni kapitalizam – kapitalizam bez klasa (U. Bek). Klase se više ne doživljavaju kao klase, već pre kao različitost *mogućnosti, ograničenja i izgleda*, u čijem formiranju ključnu ulogu ima globalizacija (E. Gidens). Za Beka nejednakosti i siromaštvo sve manje korespondiraju klasnim razlozima, dok za Gidensa *kapitalizam bez klasa* nastaje zato što se količina plaćenog rada svih vrsta rapidno smanjuje, tako da se moderna kapitalistička društva sve više približavaju *kapitalizmu bez rada*.³ Postoje i drugačija mišljenja. Tako Kastels (M. Castells) revitalizuje klasičnu klasnu teoriju i govori o pojavi „potklasa“ i „novog lumpenproleterijata“, kako u najrazvijenijim, tako i u ostalim društvima.⁴

Klasična marksistička teorija (nastala u epohi liberalnog kapitalizma 19. veka) kao i teorija stratifikacije, ne omogućava celovito razumevanje složenosti klasnih odnosa, klasnih interesa, klasnih nejednakosti i sukoba na osnovu tih nejednakosti, koji proizilaze iz širine promena socijalne fizionomije osnovnih klasa globalnog društva u nastajanju. Ali to ne znači da potpuno iščezava ili da se može ignorisati vrednost „klasnog prilaza“ u analizi modernih društva u istoj meri kao i stav da su moderna društva lišena klasnih svojstava. U tom smi-

² O idejama i praksi globalizacije i njenim protivrečnostima vidi u: M. Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002; Č. Popov, *Novi svetski poredak – prethodnici istorijske epohe*, Smisao, Beograd, 1999; J. N. Rosenau, „Ominous Tensions in a Globalizing World“, *Conference on International Relations*, Middle East Technological University, Ankara, Turkey, 3. jul 2002; J. S. Jr. Nye, *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History* (Third edition), Longman, New York, 1999. i dr.

³ Opširnije videti: Goldhtorpe, J. H., *Globalisation and Social Class*, Manuheimer Vortage 9*, 2001.

⁴ M. Castells, *End Of Millenium*, Oxford, Blackwell, 2000.

slu, indikativna je tvrdnja Goldtorpea (J. H. Goldthorpe) da je „klasa, svakako, nešto više od životnog iskustva i da koncept klasne strukture još ima centralnu važnost u analizi starih i novih nejednakosti u visokorazvijenom kapitalističkom društvu u eri globalizacije“.

Donekle je prihvatljiv stav da je u društvima modernog kapitalizma teško ustanoviti linije tradicionalnih klasnih podela, a da su neke druge podele (etničke, rasne, verske, političke) važnije od klasnih. Ipak, ostaje pitanje: kakve su prirode ekonomske nejednakosti u tim društvima, da li one uopšte više nemaju klasni karakter?

Pojam „klasa“ suštinski je vezan za klasične ekonomske kategorije, u prvom redu za pojmove najamnog rada profita i eksploatacije. Ako ne postoje takav rad, profit i eksploatacija – onda nema ni klasa, bar ne u smislu koji im pridaje Marks. Teško bi se moglo dokazati da je u 21. veku kao i u minulim epohama, iščezlo prisvajanje viška vrednosti na temelju privatne svojine i unajmljivanja radne snage u visokorazvijenom kapitalizmu. Svakako, važnost tradicionalne eksploatacije opada s porastom značaja tehnologije, i uopšte znanja, u procesu proizvodnje materijalnih dobara i usluga. Ali je verodostojna hipoteza da je eksploatacija „živog rada“ i danas u tim zemljama daleko od „nule“. Društvene nejednakosti kao i „staro“ i „novo“ siromaštvo nisu puka konstrukcija i marginalna pojava u njima, i nisu neukorenjeni u klasnim podelama.⁵ To posebno važi ukoliko se eksploatacija sagledava u globalnom kontekstu, kao odnos bogatih i siromašnih zemalja na svetskom tržištu, i uopšte, u svetskim odnosima reprodukcije kapitala. Povećanje i permanentno uvećanje jaza između bogatih i siromašnih zemalja (mada za to postoji i mnoštvo domaćih uzroka i činilaca)⁶ ostvaruje se posredstvom najmoćnijih korporacija koje su vlasništvo uskog prstena svetske elite najbogatijih i kojima se danas sprovodi rekolonijalizacija nerazvijenih regiona i naroda.⁷ To najbolje pokazuje podatak da 40.000 transnacionalnih kompanija raspolaže jednom trećinom svih proizvodnih fondova, proizvodi 40 odsto svetskog DP, ostvaruje 50 odsto spoljnotrgovinske razmene i 80 odsto trgovine visoke tehnologije, i kontroliše 90 odsto svetskog izvoza kapitala. Međunarodna trgovina sirovinama nalazi se skoro u celosti pod njihovom kontrolom: 90 odsto trgovine pšenicom, kafom, kukuruzom, drvetom, duvanom, rudom gvožđa i jutom, 85 odsto bakrom i boksitom, 80 odsto čajem i olovom, 75 odsto bana-

⁵ Z. Vidojević, *Kuda vodi globalizacija*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2005, str. 96-97.

⁶ Kao unutrašnji uzroci siromaštva, u literaturi se spominju: nasleđeno siromaštvo, enorman demografski priraštaj (u Africi je u protekle tri decenije broj stanovnika porastao sa 281 na 647 miliona), strukturni nedostaci, odsustvo pravne države, kreditna prezaduzenost, tehničko-tehnološko ropstvo i drugi.

⁷ Godine 1965. prosečan dohodak *per capita* u zemljama koje pripadaju G-7 bio je dvadeset puta veći nego u najsiromašnijim zemljama. Zaključno sa 1997. godinom razmera je narasla na 40 prema 1. E. Gidens, „Globalizacija – shvaćena ozbiljno“, *Republika*, br. 246, 1-15.10.2000, str. 25.

nama, sirovom naftom i kaučukom. A to su sve proizvodi čiji je izvoz od vitalnog značaja za privrede siromašnih zemalja.⁸

Profitna stopa je osnovni motiv eksploatacije i na nacionalnom planu, ali mogućnost slobodne migracije kapitala u neoliberalnoj globalizaciji ide na ruku preduzetničkoj klasi, u prvom redu zbog zaobilazanja obaveza nametnutih od strane socijalne države u domenu socijalnog i radnog zakonodavstva. Otuda imenovanje društvenih grupa koje imaju najviše koristi od postojećih kapital-odnosa i eksploatacije na nacionalnom ili globalnom nivou nije najvažnije. Da li će bogataši ili ultrabogataši u neoliberalnoj nacionalnoj ili globalnoj ekonomiji biti nazvani klasom, slojem, elitom ili drugačije – nije od posebne važnosti, važno je da oni imaju presudnu ulogu u planetarnim privrednim tokovima. O bogatstvu i moći te socijalne grupacije dovoljno govori podatak da tri najbogatija čoveka na svetu raspolažu bogatstvom koje je veće od bruto nacionalnog proizvoda 48 najsiromašnijih zemalja. Imetak 15 najbogatijih pojedinaca veći je od nacionalnog proizvoda zemalja podsaharske Afrike, 84 najimućnija pojedinaca poseduje bogatstvo koje premašuje bruto nacionalni proizvod Kine, s njenih 1,3 milijarde žitelja, pri tome zemlje u ekonomskom usponu. U današnjem svetu polovina stanovništva živi s manje od dva američka dolara dnevno, a 80 odsto raspolaže sa svega 20 odsto svetskog društvenog proizvoda.⁹

Naravno, ove činjenice ne „cementiraju“ zaključak da su klasne podele na nacionalnom i globalnom planu, „gde svetska kapitalistička klasa ima ulogu eksploatatora svetsko-proizvodnog najamnog *radnog tela* – jedine dimenzije nejednakosti“¹⁰ koje generišu klasne napetosti. Te su podele jedna od dimenzija nejednakosti u svetskim odnosima reprodukcije najamnog rada i kapitala. Zato sagledavanje i analiza savremene socijalne strukture razvijenih i nerazvijenih društava mora početi od punog uvažavanja „klasnog pristupa“, uz izoštavanje teorijske optike i kritičko promišljanje, i klasičnih teorijskih paradigmi i promena koje donosi proces globalizacije.

2. Upotrebljivost marksističkog tumačenja klasa i klasnih sukoba

Posmatrano iz marksističke perspektive, klase su društvene skupine čiji članovi imaju isti odnos prema sredstvima za proizvodnju. Odatle klasni sukobi proističu iz suprotnih interesa, vrednosti, potreba i ciljeva osnovnih društvenih klasa i predstavljaju najznačajniji vid socijalne dinamike svih istorijskih, a posebno industrijskih društava. Svoju racionalnu osnovu ovi konflikti imaju

⁸ Podaci prema: Z. Vidojević, op. cit., str. 86-87.

⁹ D. Šuković, „Globalizacija i siromaštvo“, u: *Globalizacija i tranzicija*, IDN, Fridrich Ebert Stiftung, Beograd, 2001, str. 66.

¹⁰ Ibidem

u težnji suprotstavljenih klasa za ovladavanjem i kontrolom preraspodele društvenog bogatstva i novostvorene vrednosti, ali i vlasti i moći, odnosno celine uslova društvene reprodukcije.

Iako je osnov klasne borbe u ekonomskoj sferi, odnosno u „društvenoj podeli rada i vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju“, ona se nikada tu ne zadržava; ona se sopstvenom logikom neizostavno ispoljava na svim poljima društvenog života u raznovrsnim oblicima, a pre svega na ideološko-političkom polju kao borba za vlast. Zbog toga klasni sukobi unutar jednog društva predstavljaju zapravo objektivizaciju, odnosno dijalektiku samih odnosa proizvodnje celokupnog društvenog života. Kao što iznosi A. Turen: „U svakom društvu, koje deo proizvoda povlači iz potrošnje i akumulira, vlada klasni sukob. Ne može postojati društvo bez klasa, osim kada se proizvodnja i potrošnja podudara neposredno i potpuno. Klasni odnosi su puni sukoba između klasa koje se bore za upravljanje akcijom koje društvo vrši na samom sebi, i zatvoreni zbog dominacije vlasti koja se služi ideologijom i državnim aparatom da bi održala uspostavljeni red i dominaciju“.¹¹

Važno je istaći da su borba za kontrolu materijalnih uslova egzistencije i borba za preraspodelu političke moći i vlasti međusobno vrlo tesno povezane, ali to nisu borbe istog kvaliteta, kako po sadržaju, intenzitetu i etičkoj dimenziji, tako i po ukupnim društvenim posledicama.

Oblici, intenzitet i posledice klasnih sukoba su različiti i manifestuju se od pasivnog otpora u procesu rada, preko štrajkova i javnog i masovnog demonstriranja socijalnog nezadovoljstva, do socijalnih revolucija – kao najvećih, najdubljih i najznačajnijih oblika klasnih sukoba. U siromašnim industrijskim društvima danas, i u društvima tejlorističkog tipa iz perioda liberalnog kapitalizma, klasne borbe se iskazuju kao osnovni vid socijalnog sukoba i društvene dinamike uopšte. Ti sukobi se javljaju na svim poljima društvenog života i rada, poprimaju različite oblike i imaju izrazitu oštrinu i intenzitet. Jer, „što je društvo nerazvijenije i što su klasne podele i sukobi oštrije i jači, eksploatacija je neposredno vidljivija, primitivnija i surovija. Bogatstvo jednih počiva na siromaštvu i bedi drugih“.¹² Između subjekata klasnih sukoba postoji značajna i oštra socijalna distanca koja se formira na osnovama vlasništva, bogatstva i moći, ali koja, za razliku od 19. i ranog 20. veka, ne sadrži revolucionarni naboj.

Posmatrano iz ugla „klasnog pristupa“, u visokorazvijenim društvima danas su dominantna dva tipa klasnih sukoba. Njihov karakter i intenzitet uslovljeni su načinom akumulacije kapitala i kulturnim modelom društva, ali i institucionalizacijom socijalnih sukoba i stepenom dostignute jednakosti i demokratije. *Jedan*, koji vode potčinjene klase protiv vladajućih klasa, i ovaj vid borbe se odvija u proizvodnoj i političkoj sferi; i *drugi*, koji međusobno vode vladajuće klase za preraspodelu društvenog bogatstva, vlasti i moći.

¹¹ A. Turen, *Postindustrijsko društvo*, Beograd, 1998, str. 199.

¹² I. Kuvačić, *Obuzdana utopija*, Zagreb, 1986, str. 31.

U uslovima teške društveno-ekonomske krize dominantan vid klasnog sukoba nije između buržoazije i najamnih radnika (mada je i on prisutan), već onaj koje vode potčinjene, eksploatisane klase unutar sebe. Ovaj vid klasne borbe ne odvija se po zakonima revolucionarne dijalektike, niti u sebi sadrži elemente klasne svesti u smislu prevazilaženja datih društvenih odnosa. Ti sukobi se odvijaju „po diktatu nužnosti, odnosno diktatu socijalne bede, a u ime deklasiranih, sirotinje i gladi“ (Z. Vidojević). To je zapravo sukob za opstanak i egzistencijalno preživljavanje u kom se suprotstavljaju socijalno najugroženiji delovi društva. Stoga su to involutivni i duboko regresivni socijalni sukobi koji u spoju sa populizmom, nacionalizmom, verskim fanatizmom i šovinizmom ili krajnjim rasizmom, mogu rezultirati ili totalitarizmom ili nacional-šovinističkim i verskim pogromima i masovnim žrtvama, o čemu ubedljivo svedoči novija istorija zapadnobalkanskih naroda.

Moderna kapitalistička društva karakteriše složenost socijalne strukture, relativno smanjenje imovinskih razlika i veća društvena pokretljivost pripadnika nižih klasa i slojeva. Klasni sukob, u smislu oštre polarizacije najamnog rada i kapitala i revolucionarnog naboja, slabi, izmešta se iz sfere rada, poprima drugačije dimenzije i širi opseg od tradicionalnog sukoba za veće ekonomske, političke i ideološke revandikacije. Ekonomska nemaština i beda prisutna u vremenu tzv. mančesterskog kapitalizma prestaje da bude uzrok klasnog sukoba, jer su „socijalna država“ i relativno blagostanje zaposlenih dobrim delom rezultat upravo klasne borbe.

Ovo ne dozvoljava zaključak (u teoriji veoma prisutan) da u razvijenim kapitalističkim društvima klasni sukob iščezava; on je i dalje duboko prisutan, s tim što zadobija složenije oblike, sadržinu, dinamiku, opseg, i što je institucionalizovan (kroz sindikalno i kolektivno pregovaranje).¹³ Naime, eksploatacija i klasna borba predstavljaju strukturni i suštinski element bića kapitalizma koji će se reprodukovati i opstajati sve dok postoje klasni oblici podele društva. Zbog toga klasna borba, iako gubi tradicionalne ekonomsko-političke i ideološke komponente, zadobija nove forme i vezana je za pitanja drugačijeg reda

¹³ Iz činjenice da institucionalizacijom sukoba nijedna strana ne dobija sve ono čemu teži, valja očekivati i izvesna nezadovoljstva, pa i ozbiljnije zamerke toj institucionalizaciji, posebno kolektivnom pregovaranju. Najprisutniji su danas „američki“ i „skandinavski“ model kolektivnog pregovaranja. U prvom se uočava zadržavanje izvesne premoći poslodavaca, a u drugom modelu nešto veći značaj imaju zaposleni u kolektivnom pregovaranju. Efekti „američkog“ modela pregovaranja su relativno predvidljiva i stabilna primanja zaposlenih. Time se izbegavaju ozbiljniji i masovniji sukobi tokom određenog perioda, uprkos neotklonjenoj suštinskoj suprotstavljenosti interesa ovih aktera rada. U „skandinavskom“ modelu kolektivnog pregovaranja, akteri pregovaranja su nacionalni sindikati i nacionalna udruženja poslodavaca i oni centralizovano i istovremeno ulaze u pregovaranje. Time su sprečavani lančani pritisci na povećavanje nadnica u firmama gde nadnice nisu još bile porasle. No, novije tendencije govore o promenama oba modela, pa i tendencijama približavanja tih modela. S. Bolčić, „Društveni sukobi u sferi rada savremenih društava“, *Sociologija*, no. 3, Filozofski fakultet, Beograd, 2000.

od onih neposredno egzistencijalnih, mada su i ona prisutna. U prvom redu, kao pitanja neposredne klasne borbe javljaju se: dostojanstvo i potisnutost ogromne većine u pogledu participacije i mogućeg uticaja na nove vrednosti, kulturne i ekološke sadržaje, strategije socijalnog razvoja i uslove društvene reprodukcije uopšte.

Problem čoveka i klasa u visokorazvijenim društvima nije više u siromaštvu, postojanju ili odsustvu revolucionarne, utopijske ili neke druge ideologije, već kako navodi A. Turen: u „nepredvidivosti budućnosti i manipulacijama od strane vladajuće klase, odnosno onih koji upravljaju spoznajom i čuvaju informacije... Klasni odnosi nisu nestali, naprotiv, njihovo polje delovanja neprestano se širi, ali je nestala granica koja je delila donji i gornji svet; ne poznajem nijedno društvo bez klasnih sukoba. Danas, čovek u socijalnim i kulturnim orijentacijama svog društva ne vidi drugog značenja sem onog koji mu plasira klasa upravljača i koji se svodi na podršku dominacije nad njim ... ono što traže najamnici jeste sigurnost, drugim rečima – budućnost koja bi se mogla predvideti“.¹⁴ Bliska su gledišta i H. Markuzea, koji smatra da „moderna društva samo prividno redukuju klasne sukobe putem konformizma koji ljude lišava samostalnosti i kritičnosti u rasuđivanju o društvenim promenama i vrednovanju tih promena“.¹⁵

Veliki broj autora danas u potpunosti odbacuje naučni značaj i aktuelnost Marksove teorije eksploatacije i na njoj zasnovane klasne borbe u modernim kapitalističkim društvima. U teoriji je sve više prisutan drugačiji model klasne podele, pri čemu se zanemaruje vlasništvo kao kriterijum klasne pripadnosti, a podela društvenog rada na manuelni i intelektualni uzima se kao opredeljujući i gotovo jedini kriterijum. Tako dve suprotstavljene klase modernih društava više nisu proletarijat i kapitalistička klasa, već nemanuelni radnici kao vladajuća, i manuelni radnici kao radnička klasa. U tom smislu, Aron smatra da je jedina savremena klasa radnička klasa, jer je homogena po stilu življenja, načinu sticanja sredstava za život i klasnoj svesti. Nasuprot njoj, buržoazija je heterogena s obzirom na to da njoj „pripadaju i vlasnik fabrike i menadžer koji upravlja fabrikom, i autor neke drame, iako se mnogo razlikuju u pogleda stila življenja i svesti o klasnoj pripadnosti. Drugačije govoreći, gornja klasa je sastavljena od elemenata različitog istorijskog i socijalnog porekla“. Proletarijat, kaže Aron, „kome se Marks priklonio u svojim filozofskim temama, realno i ne postoji, tj. svodi se na mit, ideološki, čak i religijski. Glavno i sumarno određenje današnjeg ‘realnog’ proleterijata sadržalo bi se u činjenici da on ostvaruje povoljan društveni položaj, prvenstveno u materijalnom smislu. Ekonomski progres učinio ga je najslobodnijim i najbolje plaćenom robom u istoriji,

¹⁴ A. Turen, *Postindustrijsko društvo*, Plato, Beograd, 1998, str. 47-62.

¹⁵ H. Marcuse, *Čovek jedne dimenzije*, Rad, Beograd, 1987, str. 64.

te stoga je iluzorna i izlišna svaka njegova borba, a posebno revolucionarni angažman¹⁶.

Ignorišući klasne suprotnosti na osnovama vlasništva, eksploatacije i privsavanja, teorijske analize se kreću, znalački, ka premeštanju klasnog sukoba na polje interpersonalnih ili, u najboljem slučaju, intergrupnih mikrosukoba, čime se nastoji prikriti postojanje eksploatacije i društvene marginalizacije nevlasnika kapitala. U svojoj teoriji klasne strukture industrijskih društava, Darendorf (R. Dahrendorf) je privatnu svojinu kao glavni faktor koji vodi do klasne pocepanosti, zamenio fenomenom *društvene moći*. Za njega je svaki „savez moći“ polje klasne pocepanosti, računajući i one koji postoje u neproizvodnim područjima društvenog života.¹⁷ S druge strane, pokušava se dokazati da su klasne borbe iščezle u modernim društvima. Kao dokaz uzima se činjenica smanjivanja socijalnih razlika između klasa, veća društvena pokretljivost donjih klasa i slojeva, ili tvrdnja da materijalna dobra na skali vrednosti više nisu visoko kotirana, već su ustupila mesto nematerijalnim resursima: znanje, kultura, stvaralački rad i slično.¹⁸

U nekim analitičkim modelima modernog društva, koje se uglavnom zasnivaju na sociološkoj teoriji Vornera (L. Warner)¹⁹ i ranijim radovima Arona, u celosti se odbacuje pojam klasa, klasne borbe, čak i eksploatacije. Tako P. Saunders, iako ne spori da postoji mala skupina ljudi u britanskom društvu koja poseduje veliko bogatstvo i daleko više moći od ostalih pripadnika društva, odbacuje postojanje klasa. On beleži da „najviše nekoliko hiljada pojedinaca danas odgovara za veliku većinu ključnih finansijskih, proizvodnih i administrativnih odluka koje oblikuju budući razvoj britanske industrije i bankarstva“. Ipak, Saunders odbacuje stanovište da ti ljudi predstavljaju kapitalističku vladajuću klasu. On ih vidi samo kao „uticajnu ekonomsku elitu čiju strukturu čine: a) porodice koje i dalje poseduju većinu deonica u etabliranim kompanijama; b) preduzetnike koji su stvorili i poseduju velika preduzeća i kompanije, i c) velike zemljoposjednike“.²⁰ Interesantno je i stanovište britanskog analitičara Skota (J. Scott) koji, iako ne poriče postojanje klasa, smatra da predstavnici vladajuće kapitalističke klase svoje bogatstvo i uspeh duguju ne eksploataciji, već u prvom redu „nasledstvu ili ženidbi osobom koji je nasledila bogatstvo od svojih roditelja; to je glavni način na koje je većina muškaraca osigurala novac za investiranje u poslove koji su im kasnije doneli ogromno bogatstvo i status“²¹, zaključuje Skot.

¹⁶ R. Aron, *L'Opium des intellectuels*, Calmann-Levy, Paris, 1968.

¹⁷ R. Dahrendorf, *Homo sociologikus*, Gradina, Niš, 1989.

¹⁸ S. H. Barnes, *Max Kasse et al. Political Action*, Beberly Hills, 1998

¹⁹ V. L. Warner, P. S. Lound, *The Social Life in a Modern Community*, Cambridge, 1941.

²⁰ P. Saunders, *Social Clas and Stratification*, Routledge, London, 1990, str. 18-22.

²¹ J. Scott, *Who Rules Britain?*, Polity Press, Cambridge, 1991, str. 85-86.

Ovim se kritika kapitalističkog načina proizvodnje, prisvajanja i klasnih sukoba zamenjuje različitim socio-psihološkim teorijama i teorijama elita, kojima se teško može dati odgovor na pitanje: zašto u najrazvijenijim društvima danas nekoliko procenata stanovništva raspolaže od dve trećine do tri četvrtine društvenog bogatstva, ili zbog čega se širi polje socijalnih nejednakosti (u SAD tokom 1997. godine polovina deonica bila je vlasništvo 1 odsto najbogatijih, a gotovo 90 odsto posedovalo je samo deseti deo, prema N. Čomskom) i siromaštva?²² Takođe, ne može se odgovoriti na pitanje uzroka zaoštavanja klasnih sukoba oko visine nadnica u mnogim od tih društava, kao i širenja polja najamnog rada²³, ili činjenice da najamni radnici predstavljaju izrazitu većinu zaposlenih. Pri tome, veći deo sveta u kome vlada kapital najrazvijenijih zemalja zaostaje u razvoju za tim zemljama. To potvrđuje činjenica da se posredstvom nejednake razmene obezbeđuje permanentan rast razvijenih zemalja dok u siromašnim društvima Trećeg ili, sve više, *n-tog sveta*, vlada beda i puko preživljavanje, što proizvodi svojevrsnu klasnu borbu „rada“ i „kapitala“ u planetarnim razmerama.²⁴

U visokorazvijenim zemljama eksploatacija najamnog rada može se najbolje videti ukoliko se identifikuje udeo nadnica u novostvorenom višku vrednosti, što potvrđuje osnovno Marksovo stanovište da sa razvojem kapitalizma raste i eksploatacija. Neuporedivo bolji životni standard i uslovi rada u odnosu na liberalni kapitalizam 19. veka ne isključuju postojanje eksploataisanosti (jer je to u elementarnom raskoraku sa bićem kapitalizma kao takvim), niti mogućnosti klasnog nezadovoljstva ili borbe. Prema „Liberasionu“ (18.5.2002), pedesetih godina 20. veka odnos u primanjima između radnika i gazda u zemljama Zapada iznosio je 1:40, a četrdeset godina kasnije taj odnos je povećan na 1:1000. U određenim slučajevima, posebno kada su u pitanju „donje“ društvene skupine (niže klase i slojevi, marginalni i „isključeni“ delovi društva, subproletarijat koji se formira na imigrantskoj, socijalnoj, nacionalnoj, rasnoj i verskoj osnovi – kao radna snaga, pravno i sindikalno nezaštićena), eksploatacija se ostvaruje kroz najnehumanije iscrpljivanje žive radne snage.

Suprotnosti i sukobi koji su ranije razdirali zapadna društva na klasnoj osnovi, ublaženi su najvećim delom tako što su preneti na relaciju između razvijenog i tzv. Trećeg sveta – pljačkom i nehumanom eksploatacijom kolonija, a

²² SAD drži rekord među industrijskim zemljama po pitanju smrtnosti dece ispod pet godina...; takođe drži rekord i u broju gladnih, u dečjem siromaštvu i drugim bazičnim društvenim indikatorima. N. Čomski, *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poređak*, Svetovi, Novi Sad, 1999, str. 134.

²³ Najamni radnici u visokorazvijenim zemljama su daleko najbrojnija kategorija u socijalnoj strukturi. U Americi oni sačinjavaju približno 90%, a u Francuskoj oko 80% radno aktivnog stanovništva. M. Haralambus, M. Holborn, *Sociologija: Teme i perspektive*, poglavlje VIII, Zagreb, 2001.

²⁴ Mekbin (A. McBean) navodi da prosečno nerazvijena zemlja može da dostigne sadašnji nivo prosečne razvijenosti zapadnih zemalja tek 2176. godine. Prema: *Trade and Transzition*, Frank Cass, London, 2000.

danas posredstvom mondijalizma ili neoimperijalizma. Umesto ranijih oštih klasnih podela unutar kapitalističkih zemalja, u epohi globalizacije na delu je podela na „kapitalističke“ i „proleterske“ nacije, društva obilja i bogatstva i društva siromaštva, odnosno gladi i bede (oni koji imaju i oni koji nemaju). O tome govori podatak da se u 2000. godini milijardu i trista miliona ljudi borilo da preživi raspolažući jednim dolarom dnevno,²⁵ ili podatak koji iznosi Z. Bžežinski: da sa dva dolara dnevno preživljava najveći deo stanovništva Azije.²⁶

Iako eksploatacija radne snage u najrazvijenijim zemljama gubi značaj u smislu sticanja viška vrednosti, njen udeo u svetskim razmerama stalno raste. Produblјivanje razlika između bogatih i siromašnih naroda i država je nužan uslov i rezultat svetske reprodukcije kapitala. Jeftine sirovine i još jeftinija radna snaga, uz dužničko i tehnološko ropstvo, jesu bitna, mada ne i jedina pretpostavka svetske reprodukcije kapitala. Jednodimenzionalna i „satelitska“ industrijalizacija Trećeg sveta, koja odgovara potrebama visokorazvijenog i pre svega ljudskim pravima nadahnutog Zapada, razara tradicionalnu društvenu strukturu i formira, s jedne strane, agrarni proletarijat ogromnih razmera, a s druge, ogroman broj gradskog pauperizovanog proleterijata čiji se život bitno ne razlikuje od onog iz vremena tzv. mančesterskog kapitalizma 19. veka. Time se umanjuje značaj eksploatacije unutar „liberalno-potrošačkog, postmodernog, demokratskog“ i sličnim izrazima imenovanog društva, i prenosi na većinski deo sveta – nerazvijene zemlje i zemlje u tranziciji. Ovim kapitalizam – kroz ideologiju neokonzervativizma i globalizacije – zadobija planetarne dimenzije gde se predmetom eksploatacije pojavljuju narodi Trećeg sveta, u koje spada većina društava u tranziciji.

Različita ideološka opravdanja o iščezavanju klasnog položaja, eksploataciji i sukobu u najrazvijenijim kapitalističkim društvima, svoje utemeljenje nalaze u većem učešću nivoa radničke potrošnje u ukupnom dohotku. Međutim, samo povećanje udela radnika u potrošnji ne dovodi po sebi do automatskog prevazilaženja klasnog položaja, marginalizacije u epohi ljudskih prava i demokratije, niti do iščezavanja klasnog antagonizma.

Fukujamina maksima o „kraju svih ideologija“²⁷ nastala je na istoj ideološkoj i teorijskoj ravni kao i teza S. Malea o „potpunom integrisanju“²⁸ radničke klase u kapitalistički sistem, nestajanju klasne borbe i premeštanju klasnih sukoba iz neposredne proizvodnje i raspodele u oblast potrošnje. Međutim, periodične krize, razmah neoliberalizma i slobodnog tržišta, slom države blagostanja, povećanje nezaposlenosti i socijalnih razlika, uveliko dovode u pitanje

²⁵ *Human Development Report*, 2000.

²⁶ Z. Bžežinski, *Američki izazov – Globalna dominacija ili globalno vođstvo*, Politička kultura, Zagreb, CID, Podgorica, 2004.

²⁷ F. Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.

²⁸ Male tvrdi da je „radnička klasa izašla iz geta, a da radnik prestaje da se oseća radnikom čim izađe iz fabrike, on je postao suvlasnik i akcionar“. S. Male, *Nova radnička klasa*, Beograd, 1970, str. 5.

ovakve teorijske stavove. Događaji u Sijetlu (SAD) i Đenovi (Italija) početkom 2002. godine, nisu ništa do ponovljeni sukobi rada i kapitala, koji se nisu mogli na tradicionalan način razrešiti dogovorom sindikata i poslodavaca. Antiglobalistički pokreti, u suštini, osim kulturoloških, imaju dubokoklasni karakter, odnosno predstavljaju obnovljeni i neznatno modifikovani vid klasne borbe. To je donekle i uslovilo nestanak „istorijskog optimizma“ teoretičara tehnološkog i informatičkog napretka, i kako ističe Habermas – „ponovne pojave klasičnog oblika klasne borbe koji je dugo bio skrivan iza plašta neokenzijanizma“.²⁹

Kako ističu istraživači, na osnovama informatičkih tehnologija, procesa integracije i globalizacije, dinamičnog socio-ekonomskog razvoja i opšteg rasta blagostanja, javljaju se i novi oblici socijalnog raslojavanja i „novo“ siromaštvo.³⁰ To ukazuje da je Marksova teorija eksploatacije i klasne borbe primenljiva ne samo za liberalni kapitalizam 19. veka, već svoje pokriće ima u socijalnom položaju i egzistenciji većeg dela stanovništva savremenog sveta. Međutim, u informatičkim društvima, klasna borba nije usmerena na rušenje postojećeg sistema i uspostavljenih odnosa eksploatacije, jer su ti odnosi pravno i posredstvom sindikata regulisani i institucionalizovani, dok je životni standard najamnih radnika u stalnom usponu.³¹ Stoga, pogrešno je stanovište koje klasne sukobe i borbu automatski dovodi u vezu sa revolucionarnom praksom.

U savremenim kapitalističkim društvima od klasnih sukoba ne mogu se očekivati radikalne i revolucionarne izmene odnosa proizvodnje i društvenog sistema. Savremenost pokazuje da je moguće postojanje najamnih odnosa i eksploatacije na jednoj i razvijena građanska demokratija na drugoj strani. To je moguće u istoj onoj meri kao što je moguće i postojanje neeksploatacije (realsocijalizam) koja donosi relativno bedan život i radnika i ostalog dela društva. Naime, mora se uspostaviti konkretna istorijska ravan između fenomena eksploatacije i klasne borbe.

3. Klasni sukobi u zemljama u tranziciji

Kada je reč o društvenim sukobima nakon sloma realsocijalizma, kao njihovo temeljno obeležje javlja se promena njihovog pravca. To je sasvim logično s obzirom na formiranje i legitimaciju klasnog poretka, odnosno stvaranja

²⁹ J. Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002.

³⁰ Komisija za socijalna pitanja OECD za 2000-2005. predviđa da će doći do znatnih restrikcija državnih beneficija kada se ima u vidu povećanje broja nezaposlenih, siromašnih, penzionera i drugih socijalnih kategorija; prema: Comision of the OECD Communities, Luxemburg, 1999. Osim toga, procenjuje se da je u zemljama EU nezaposleno oko 8% ukupne radne snage sa tendencijama daljeg rasta, dok približno 52 miliona ljudi živi ispod granice siromaštva. Prema: Department for Economic and Social information and Policy Analysis: *World and Social Survey*, UN, New York, 2005 (online).

³¹ A. Gidens, *Sociologija*, CID, Podgorica, 1997.

kapitalističkog društvenog uređenja, tj. eksploatacije, tržišta, profita, najamnog rada i ostalih ekonomskih kategorija društvenog sistema. U pojedinim od nekadašnjih socijalističkih zemalja (SSSR, SFRJ), trend sukoba u periodu državnog socijalizma imao je smer od klasnih prema ratnim (koji su bili posredovani nacionalnim i verskim sukobima), da bi u fazi izgradnje tržišne privrede i liberalne demokratije na doktrini, strategiji i ideologiji neoliberalizma, sasvim logično smer društvenih sukoba imao smer od ratnih ka klasnim.

Krupne promene globalnog pravca i težišta društvenih sukoba u zemljama u tranziciji mogu se u najopštije izraziti na sledeći način: „od političke egzaltacije 'revolucijama' iz 1989-1990. godine, do masovne rezignacije i socijalne provalije; od te rezignacije i provalije do moguće socijalno-političke eksplozije, usled izneverenih očekivanja i razočaranja novim stanjem, prvobitnom akumulacijom kapitala i tržišnom privredom“.³²

U novim državama-nacijama nastalim raspadom socijalističkih federacija (SSSR, Čehoslovačka, SFRJ) došlo je brzo do osveščivanja masa u pogledu vrednosti posebnih nacionalnih država i nacionalizma. Tako su se kao osnovna pitanja ubrzo nametnula ne ona vezana za samostalnu, suverenu, etnički i verski što čistiju nacionalnu državu, već ona vezana za sferu tržišnih zakona, eksploatacije, egzistencijalnog opstanka, zaposlenja i socijalne perspektive dominantnog dela društva.

Za razliku od višenacionalnih i multikonfesionalnih država u kojima je nacionalizam proizveo involutivne društvene, političke i privredne tokove, u ostalim istočnoevropskim i balkanskim zemljama krah državnog socijalizma označio je ne samo epohu političkih sloboda i demokratije, već i epohu novih neizvesnosti i novih dubokih kriza vezanih za kapitalizam evropske periferije. Tako su se ove zemlje suočile na različite načine i na različitim nivoima sa teškim socijalnim i ekonomskim problemima, pre svega enormnom nezaposlenošću (od 10 odsto do 30 odsto u svim zemljama u tranziciji), razaranjem domaće privrede, povećanjem siromaštva, drastičnim socijalnim nejednakostima, pauperizacijom, lumpenizacijom i besperspektivnošću društvene većine. Kriza koja je nastala otpočinjanjem tranzicije spojila se sa nasleđenom društvenom krizom i posledicama kraha prethodnog sistema.

Početak transformacije zemalja državnog socijalizma došlo je do stvaranja klasno raslojenog društva na osnovama vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i bogatstva, dok je klasna diferencijacija na temeljima moći, odnosno vlasti, nastavila kontinuitet iz prethodnog sistema, ali sada u znatno produbljenijem vidu. Naime, proces tranzicije, u suštini, nije ništa drugo do izgradnja kapitalističkih društvenih odnosa na neoliberalnim principima, odnosno stvaranje klasno podeljenog društva utemeljenog na najamnog rada i eksploataciji. Samim tim, stvaraju se pretpostavke za revitalizaciju temeljnih Marksovih kategorija (borbe najamnog rada i kapitala, viška vrednosti, relativnog i apsolutnog osiromašenja i

³² Z. Vidojević, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Institut za novinarstvo, 1993, str. 119.

dr.), utoliko više što se vraćanje na kapitalističku reprodukciju društvenog života ostvaruje unutar neke vrste kombinacije kapitalizma prvobitne akumulacije i savremenog latinoameričkog tipa kapitalizma.³³ Taj povratak, između ostalog, pokazatelj je da postsocijalistička društva nisu prošla kroz nužne faze „prirodnog“ razvoja, nego su ih „dekretom“ i voluntarizmom izostavljala po drugi put u 20. veku.

Socijalna struktura – u smislu celine stabilnih i trajnih, vertikalnih i horizontalnih odnosa među oblastima i oblicima društvenog života, kao i među društvenim grupama koje se razlikuju po svom društvenom položaju, funkcijama i načinu konstituisanja – u zemljama u tranziciji još uvek nije jasno iskristalisana, mada se mogu uočiti njene osnovne konture koje idu linijom vlasništva moći i moći vlasništva, s jedne, i najamnog rada, eksploatisanosti i nemoći, s druge strane. Tako se stvara dihotomna podela na ogroman broj siromašnih i politički malo moćnih „izvršilaca“ u procesu rada, proletera i nezaposlenih, dok se na drugom polu stvara koalicija posednika političke moći i novih bogataša kao vladajuće klase. Kolike su socijalne nejednakosti i koliki je jaz između bogatih i sve šire skupine siromašnih kao nužne pretpostavke najrazličitijih socijalnih sukoba, pre svega onih klasnih, najbolje pokazuje Džinijev koeficijent nejednakosti. On je u zemljama u tranziciji tokom devedesetih godina 20. veka iznosio preko 0,30. Istraživači smatraju da Džinijev koeficijent ne bi smeo biti veći od 0,30 za zemlje u razvoju. Kada je reč o zemljama u tranziciji, koeficijent je u Jugoslaviji tokom 1993. iznosio 0,45, u Bugarskoj 0,30, dok je u 1995. godini imao vrednost 0,36. U Rusiji, gde je nejednakost imala oštar rast u periodu 1993-1995. godine, koeficijent je imao vrednost 0,45, dok je 2000. godine iznosio 0,40, što je bio slučaj i sa Estonijom. U Rumuniji je koeficijent tokom 1997. godine iznosio 0,31, u Poljskoj je tokom prethodne decenije varirao od 0,34 do 0,32.³⁴

Podaci jasno ukazuju da su zemlje u tranziciji u pogledu raspodele društvenog bogatstva izuzetno nepravedne, pri čemu ogromna nejednakost uslova života ima blokirajuće efekte na razvoj proizvodnih snaga i modernizacijske procese uopšte. Osim toga, visok Džinijev koeficijent upućuje na zaključak da je najveći broj zemalja u tranziciji prošao kroz model „razvojno-nesposobnog i pljačkaškog kapitalizma“, te da su to po svojoj prirodi visokokonfliktna i veoma nestabilna društva.

Za sagledavanje klasnih sukoba u zemljama u tranziciji (mada usled nepostojanja modernih radničkih instituta poput sindikata, s obzirom da su oni u manjoj ili većoj meri pod uticajem političko-partijskih i novobogataških oligarhija, te klasni sukobi bivaju nedovoljno jasni), neophodno je ukazati na osnovna svojstva društvene strukture i kriterijume na kojima se ona formira. Naime, osnova i kriterijum klasno-slojne diferencijacije u istočnoevropskim zemljama

³³ Opširnije videti u: Z. Vidojević, *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, IDN, Beograd, 1997.

³⁴ Izvor: *World Fact-CIA*; <http://www.worldfact.cia.com/>, 18.4.2005.

nakon 1989. godine postaje krupna privatna svojina (koja nastaje ubrzanom reprivatizacijom), koja preuzima primat političkoj moći iz prethodnog sistema. Istovremeno, krupna privatna svojina teži da pribavi i neposrednu političku moć. Dok je u fazi raspadanja ranijeg sistema politička moć bila način za sticanje svojine, danas je krupna privatna svojina jedan od glavnih puteva za sticanje političke moći. Posedovanje privatne svojine postaje odlučujuće važna činjenica za oblikovanje klasne i slojne strukture društva. Na taj način stvorene su društvene pretpostavke za nastanak „klasičnih“ formi klasnih antagonizama i sukoba između radničke i kapitalističke klase u nastajanju.

Novonastala kapitalistička klasa u zemljama u tranziciji po poreklu je heterogena. Nju sačinjavaju raniji sitni sopstvenici, „uspešni“ rukovodioci ranije društvenih ili državnih, sada privatizovanih preduzeća, znatan deo visokih državnih i partijskih funkcionera iz perioda realsocijalizma, ali i mafijaške grupacije koje su često u čvrstim poslovnim odnosima sa ovim prethodnim. Ti heterogeni segmenti socijalne strukture, bez obzira na svoju unutrašnju različitost imaju jednu zajedničku odliku, a to je ideologija – i to ideologija što većeg i što bržeg bogaćenja. Oni sklapaju savezništvo iz interesa ali i nužde, formirajući tako novu vladajuću klasu. Njihova koalicija se stvara na određen rok zato što ideološki preobraćena politička birokratija (jer u velikom procentu ima personalni kontinuitet i u novom sistemu), gubeći ideološko-manipulativnu i kontrolnu moć koju je imala u prethodnom sistemu nad celinom društvene reprodukcije, posebno nad raspodelom društvenog proizvoda i agencijama sile (vojske i policije), postepeno gubi moć da sama vlada, dok novonastala kapitalistička klasa nije dovoljno jaka da istisne politokratiju kao klasu u osipanju. U neposrednoj budućnosti najverovatnije će se *zadržati ovaj dualizam klasne vladavine* (Z. Vidojević), sa postepenim unutrašnjim pomeranjem ka kapitalističkoj klasi kao osnovnom subjektu u toj podeli vlasti. Istovremeno, to znači pomeranje i u pogledu preovlađujućeg tipa klasnih sukoba.

Kada je reč o političkoj birokratiji kao delu vladajuće klase u zemljama u tranziciji, ona stvara savez i sa novonastalom kapitalističkom klasom i sa lumpenburžoazijom³⁵ – novim bogatašima koji su imovinu stekli naglo, na kriminalizovani način: švercom, finansijskim mahinacijama, pljačkom državne/društvene imovine, trgovinom strateškom robom, oružjem, narkoticima, i slično. Taj deo političke birokratije i finansijske mafije nastoje da svoje savezništvo zasnovano na „podeli plena“, brani surovim sredstvima lične vlasti i nasilja, a ukoliko bude potrebno – i otvorenim terorom.

³⁵ Poreklo, mada ne i status lumpenburžoazije u zemljama u tranziciji, vrlo je slično Marksovom određenju lumpenproleterijata za koji on kaže da ga sačinjavaju: „Ološ sastavljen od deprivilegovanih elemenata iz svih klasa..., uličarke, luralice, otpušteni vojnici, bivši zatvorenici, prevaranti, šarlatani, varalice, društvena ološ, ona pasivno truleća masa koju su odbacili najniži slojevi starog društva.“ K. Marks, F. Engels, *Dela, Tom X, Prosveta, Beograd, 1975, str. 24.*

Sa stanovišta klasnih sukoba u zemljama u tranziciji, značajno je i paradoksalno što se:

- istorijsko kašnjenje nadoknađuje na osnovama neoklasične, tj. neoliberalne strategije i ideologije, što znači razgradnju redistributivne države, primenu surovih zakona tržišta, eksploatacije i oštre klasne podvojenosti, koja sa svoje strane zakonomerno proizvodi gomilanje nezadovoljstva i tenzija na nivou donjih klasa i slojeva;
- prevladava odsustvo socijalnog bunta i socijalna tišina, i pored postojanja objektivne podloge za nastanak „klasičnih“ oblika klasnih sukoba između radničke i novonastale kapitalističke klase, između bogatih i siromašnih, moćnih i u svakom pogledu nemoćnih. Sporadični protesti radničke klase za veće nadnice ili kakvu-takvu sigurnost zaposlenja, ostaju bez većeg efekta i uticaja u svim društvima u tranziciji.

Moguće objašnjenje tog fenomena je da siromaštvo i socijalna beda ne dovode sami po sebi do masovnih socijalnih protesta i pokreta koji mogu promeniti postojeće društvene odnose. Da bi do toga došlo, činjenice socijalne bede moraju biti u prvom redu ideološki osveščene, a socijalno nezadovoljstvo mora biti politički artikulisano. Osim toga, tokom protekle decenije transformacije društva, klasno-socijalni sukobi su samo delimično bili vezani za odnose eksploatacije, jer eksploatacija kao osnovno svojstvo kapitalističkog načina proizvodnje podrazumeva stvaranje viška vrednosti. U većini zemalja u tranziciji, s obzirom na drastičan pad proizvodnje, duboku ekonomsku krizu i nezaposlenost, višak vrednosti gotovo da nije postojao. Usled toga, eksploatacija najamnog rada javljala se kao marginalna pojava, a onde gde je postojala (npr. u privatnom sektoru), imala je nehumane oblike poput onih u vremenu mančesterskog kapitalizma 19. veka.

Zbog toga tradicionalna klasna borba između radničke i nastajuće kapitalističke klase u zemljama u tranziciji nije dominantan niti najoštiji vid klasnog sukoba, jer radnička klasa ima kakvo-takvo zaposlenje i makar minimalnu zaradu. Pri tome, strah od gubitka radnog mesta i pojave ogromne i stalno narastajuće „armije“ rezervnog industrijskog, službeničkog, intelektualnog i agrarnog proleterijata, otupljuje klasne suprotnosti i antagonizme. Raniji socijalni amortizeri klasnih sukoba u vidu plaćenog nerada (prinudni odmori, sigurnost zaposlenja, inflatorni novac i slično) i mehaničkog egalitarizma na nivou dominantnog dela društva, zamenjeni su ideološkim amortizerima, pre svega nacionalizmom i šovinizmom. Mada se u okolnostima prelaska društvene krize u socijalno propadanje i besperspektivnost otvoreni i latentni klasni sukobi ne mogu neutralisati dejstvom ideoloških činilaca, oni se mogu oslabiti nacionalizmom i šovinizmom i (ili) preusmeriti na spoljašnje okruženje. Tada se za određeno vreme „gube ili slabe početni i glavni uzroci sukoba, koji su prvenstveno klase prirode, pre svega suprotnosti interesa političke birokratije i novih bogataša, s jedne, i celine proizvođačkih klasa, nepriviligovanih, socijalno ugroženih i

„lumpenizovanih“ slojeva društva, s druge strane“.³⁶ U tom kontekstu, unutrašnji sukobi u zemljama u tranziciji u velikoj meri su blokirali emancipatorsku energiju klasnih sukoba i štrajkova kao njihovog oblika.

U zemljama u tranziciji na pomolu su specifični klasni sukobi koji imaju drugačije subjekte od „klasičnih“ sukoba na relaciji radnici-kapitalisti. Kao nosioci savremenih, postsocijalističkih klasnih sukoba javljaju se velike heterogene skupine sirotinje (nezaposleni i socijalno ugroženi) na jednoj, i bogataške, privilegovane i mafijaške klase i slojevi na drugoj strani. Grupacija subproleterijata, formirana „racionalnom i pravednom“ privatizacijom proizvodnog bogatstva društva nastalog iz rada više generacija, brojčano predstavlja ne marginalnu, već kvantitativno značajnu socijalnu kategoriju. Ona, mimo svih dosadašnjih teorijskih i ideoloških kriterijuma, predstavlja novu, „najnižu“ klasu i glavnu „negativnu stranu“ društva.

Osnovna karakteristika subproleterijata kao klase određuje ne njen položaj u radu, već položaj bez rada, nemanje bilo kakve stalne zarade, nemaština i beda. To je njeno glavno strukturalno i egzistencijalno određenje. Ovu društvenu grupaciju sačinjavaju uglavnom obrazovani, mladi i stručni ljudi, i verovatno će u skoroj budućnosti doći i do nekog njenog ozbiljnijeg političkog organizovanja. Zbog toga ova skupina nije klasična „rezervna armija“ rada. Time se može očekivati, smatra Z. Vidojević, u smislu klasne borbe, „sukobljavanje subproleterijata sa nastajućom kapitalističkom klasom, političkom birokracijom i privilegovanim srednjim slojevima, ali i sa delovima zaposlenih radnika i službenika. Isto tako može se očekivati u najvećem broju zemalja u tranziciji i pojava klasne borbe unutar 'nižih' klasa i slojeva kao posledica borbe za bilo kakvo radno mesto i zaradu ma koliko ona bila niska. Društvena kriza i nesigurnost poslovanja, privredni slom i osiromašenje najamnih radnika pojačava unutarklasnu borbu za opstanak.“³⁷ U takvim društvenim uslovima sukobi unutar radničke klase mogu po intenzitetu i posledicama biti oštrij i suroviji od sukoba radničke i kapitalističke klase u nastajanju.

Procesi izgradnje kapitalizma u bivšim realsocijalističkim društvima proizveli su ne samo oštru polarizaciju klasa po liniji vlasništva i bogatstva, već i degeneraciju radničke klase. Klasna degeneracija radništva ne ide samo u pravcu da se ono jedva reprodukuje kao klasa po sebi, nego tendira i ka razvoju radništva u klasu protiv sebe same, te zato i u neku vrstu pretklasnog stanja, jer beda više razara nego ujedinjuje radnike. Borba za opstanak na poslu, za parče hleba, ne može da vodi modernoj klasi i modernoj klasnoj borbi, nego mnogo više nekoj vrsti sužanjstva u procesu rada, ili nasilnih eksplozija klasnog nezadovoljstva sa elementima neoludizma. U svakom slučaju, više od

³⁶ Z. Vidojević, „Društveni sukobi kao sudbinsko pitanje“, *Teme*, 1-2, Niš, 1992.

³⁷ Z. Vidojević, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993, str. 129.

decenije i po izgradnja kapitalizma u zemljama u tranziciji objektivno vodi tome.

Kao osnovni oblik klasnih sukoba u zemljama u tranziciji, sa stanovišta uslova života, interesa i političke prakse proizvodnih i drugih najamnih radnika, su: štrajk, javne i masovne demonstracije socijalnog nezadovoljstva, borba za očuvanje radnih prava, organizovanje strukovnih sindikata i slično. Međutim, to su najčešće nepovezani i malo efikasni i zajedničkim ciljem neosmišljeni poduhvati koji govore o nedostatku organizovane klasne akcije radništva. Stoga je i rezultat ovih oblika klasne borbe više nego skroman. I tako, dok se Marksovom teorijom klasa i klasnih sukoba sve manje može objasniti struktura visokorazvijenog informatičkog kapitalizma, dotle ona stiže novu aktuelnost kada je reč o zemljama u tranziciji, koje nastoje da nadoknade svoje istorijsko kašnjenje i u što kraćem roku uspostave liberalni kapitalizam.

Literatura

- Aleksić, M.: „Društveni odnosi i društveni konflikti“, Zbornik: *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*, Institut društvenih nauka i Ruska akademija nauka, Beograd, 1996.
- Aron, R.: *L Opium des intellectuels*, Calmann-Levy, Paris, 1968.
- Babić, B.: *Prelaz u tranziciju*, Prometej, Beograd, 1996.
- Barnes, S. H.: *Max Kasse et al. Political Action*, Beberly Hills, 1998.
- Bolčić, S.: „Društveni sukobi u sferi rada savremenih društava“, *Sociologija*, no. 3, Filozofski fakultet, Beograd, 2000.
- Bžežinski, Z.: *Američki izazov – Globalna dominacija ili globalno vođstvo*, Politička kultura, Zagreb, CID, Podgorica, 2004.
- Čomski, N.: *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad, 1999.
- Dahrendorf, R.: *Homo sociologikus*, Gradina, Niš, 1989.
- Department for Economic and Social information and Policy Analysis: *World and Social Survey*. UN, New York, 2005. (online)
- Fukujama, F.: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.
- Geler, M. – Nekrič, A.: *Utopija na vlasti*, CID, Podgorica, 2000.
- Gidens, E.: „Globalizacija – shvaćena ozbiljno“, *Republika*, br. 246, 1-15.10. 2000, *Sociologija*, CID, Podgorica, 1997.
- Goldtorp, J. H.: *Globalisation and Social Class*, Manuheimer *Vortage 9**, 2001.
- Habermas, J.: *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002
- Haralambus M. – Holborn M.: *Sociologija: Teme i perspektive*, Zagreb, 2001.
- *Human Development Report*, 2000

- Male, S.: *Nova radnička klasa*, Beograd, 1970.
- Marcuse, H.: *Čovek jedne dimenzije*, Rad, Beograd, 1987.
- Marks, K. – Engels, F.: *Dela, Tom X*, Prosveta, Beograd, 1975.
- McBean, A.: *Trade and Tranzition*, Frank Cass, London, 2000.
- Milašinović, S. – Bajagić, M.: „Globalizacija i fragmentacija – vladajuće dinamike globalnog društva“, *Megatrend revija*, no. 2, 2005.
- Milašinović, S. – Milašinović, R.: *Teorije konflikata*, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, 2007.
- Nye, J. S. Jr.: *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History* (3. ed.), Longman, New York, 1999.
- Pečujlić, M.: *Savremena sociologija*, NIU „Službeni list SFRJ“, Beograd, 1991.
- Pečujlić, M.: *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002.
- Pečujlić, M.: *Drama socijalizma*, Jugoart, Zagreb, 1990.
- Popov, Č.: *Novi svetski poredak – prethodnici istorijske epohe*, Smisao, Beograd, 1999.
- Rosenau, J. N.: „Minous Tensions in a Globalizing World“, Conference on International Relations, Middle East Technological University, Ankara, Turkey, 3. jul 2002.
- Saunders, P.: *Social Class and Stratification*, Routledge, London, 1990.
- Scott, J.: *Who Rules Britain?*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Šuković, D.: „Globalizacija i siromaštvo“, u: *Globalizacija i tranzicija*, IDN, Fridrich Ebert Stiftung, Beograd, 2001.
- Turen, A.: *Postindustrijsko društvo*, Beograd, 1998.
- Vidojević, Z.: „Društveni sukobi kao sudbinsko pitanje“, *Teme*, 1-2, Niš, 1992.
- Vidojević, Z.: *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993.
- Vidojević, Z.: *Kuda vodi globalizacija*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2000.
- Warner, V. L. – Lound, P. S.: *The Social Life in a Modern Community*, Cambridge, 1941.
- *World Fact – CIA*, <http://www.worldfact.cia.com/>, 18.4.2006.
- Wright, E. O.: *The Debate on Classes*, Verso, London, 1989.